

הפורס סוכת שלום' — ברכה וגלגוליה

הלכה וראשית הקבלה * ^{אוצר החכמה}

1234567

1234567

רוב מנהגי האשכנזים ככולם תלושים הם ממערכת ההלכה התלמודית — הבבלי והירושלמי כאחד — ומשיקוליה, ויסודם בהשתלשלות המסורת שבעל-פה, בעיקר בסביבות ההשפעה הארצישראלית והביזנטית-איטלקית. עם חדירתו של התלמוד הבבלי לאיזורים אלו (זמנו, מהלכו ותולדותיו אינם ידועים), וההכרה בו כבעל ערך פסיקתי, החל המאבק הגדול להתאים את מסורותיו הספרותיות למסורות החיות שהילכו בעם, ובסיומו הוכרו המסורות הביזאנטיות-איטלקיות-אשכנזיות המתנגדות למסורת התלמוד הבבלי, כמכלול בעל ערך דתי על-תלמודי ועל-הלכתי, 'מנהג אבותינו תורה', ויצרו בכך נורמה הלכתית חדשה לחלוטין ובלתי ידועה מחוץ לתרבות אשכנז (ובמידה מסויימת גם צרפת), שגובשה היטב בספרות האשכנזית של המאה הי"א. לעניין זה, ולתפיסות המיוחדות הקשורות בו וגובעות ממנו, וכן לקורותיו אחרי המאה הי"א, הקדשתי חיבור קטן בפני עצמו,¹ ומשם ייקחנו הקורא המעוניין. הנושא שלפנינו מלמדנו כיצד נתגלגל זכרה של מסורת ליטורגית א"יית בקצת מנהגי בבל, כיצד קלטו קדמוני אשכנז סיכומי הספרותי של גילגול זה, וכיצד התאימוהו לאישוש מנהגם שלהם, וכן כיצד נתגלגל לחוגם של המקובלים בספרד.

[א]

נוסח ארץ-ישראל לברכה שנייה לאחר קריאת שמע של ערבית היה, מקדמת דנא, 'פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים', כמפורש בתלמוד הירושלמי למסכת ברכות פ"ד, ה"ה: 'א"ר אבון, 'בנוי לתלפיות', תל שכל הפיות מתפללין עליו, בברכה בקרית שמע, בתפילה. בברכה [לאחר המזון] — 'בונה ירושלים', בתפילה — אלהי דוד ובונה ירושלים', בקרית שמע — פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים'.² מלבד הירושלמי

* לנושא זה הקדיש מאמר מיוחד י' גרטנר, 'הפורס סוכת שלום', סיני צד, תשמ"ד, עמ' רנב—רסה. ניתוחי שונה באופן מהותי, הן מבחינת התפיסה והן מבחינת רוחב היריעה הרליוואנטית והיקף המקורות.

- 1 'הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א—י"ב, סידרא ג, רמת-גן, בר-אילן, תשמ"ח.
- 2 כך הוא בדפוס ובכ"י ליידין מקורו. אבל בכ"י וטיקאן 133: "... בברכה — (ב)בונה ירושלים, בקרית שמע — פורס סוכת שלום על עמו ישראל ובונה ירושלים, בתפילה אלקי דוד בונה ירושלים".

מעידים על כך מקורות א"יים רבים, המאזכרים את ברכת 'הפורש' בקרית שמע של ערבית, ואספם יחדיו ל' גינצבורג, בביאוריו לירושלמי על אתר,³ אשר האריך את הדיבור בזה. חתימה זו היתה נוהגת תמיד, בין בשבת בין בימות החול, וכך נוסחה גם בקטעי הגניזה שנשתמרו בדינו,⁴ ועל כן אין ספק שמה שנאמר במדרש תהלים ראש פרק ו': "מוסיפין פורס סוכת שלום בשבת ויום טוב, ובחול שומר עמו ישראל לעד", תיקון סופרים הוא שהוסיפו ח' מילים האחרונות בהסכם למנהגנו עתה' (גינצבורג, שם). וכבר העיר בובר כי משפט זה נמצא אך ורק בכ"י א' ו-ו' של המדרש, המלאים הוספות-עריכה אשכנזיות, ברוח מנהגיהם ומסורתם.⁵ יתר כתובי-היד, וגם המובאות שבספרי הספרדים, אינם כוללים את המלים הבעייתיות הללו; ראה לדוגמא רשב"א סוף פרק א דברכות, חיבור התשובה למאירי עמ' 261 ועוד.

ההבדל הזה בנוסח שבין ימות החול ויום השבת, נפוץ מאד כיום ופרשנים רבים, מוקדמים כמאוחרים, מצטטים זה מזה את ה"ירושלמי" כמקורו ההלכתי של ההבדל, אך, כאמור, אין כדבר הזה בירושלמי, ונתגלגל הדבר מהסעת הנוסח האשכנזי של מדרש תהלים למקבילה המקורית שבירושלמי. אולם, אף-על-פי שאין הירושלמי מקורה של 'הלכה' זו, יסודה בו, ושורשה בעיקרון העתיק לפיו שימרה תפילתם של גאוני בבל מטבעות תפילה ארצישראליות בתפילות של שבת וחג.⁶ המקור הספרותי הראשון המבדיל את תפילת מעריב של ליל שבת ממעריב שאר ימי השבוע היא תשובת רב גטרונאי גאון, הכלולה בסדר רב עמרם (מהד' גולדשמידט, עמ' סב—סג), ואעתיקה כאן בהשמטות מועטות ובשילוב תיקונים אחדים, בסוגריים מרובעים, על-פי הנוסח שבספר העתים לרב יהודה הברצלוני (עמ' 172—173):⁷

שאלו מקמי דרב גטרונאי, בלילי שבתות בברכות אחרונות שבקריאת שמע, אומרים 'ברוך ה' לעולם' כשאר ימות חול, או אומרים 'שמרו', ובלילי יו"ט לא כך ולא כך, כאי צד ראוי לומר? ושדר הכי: מדברי חכמים ברכה זו אינה כל עיקר, והיא ברכה חמישית, שכך שנינו (ברכות יא ע"א): 'בשחר מברך שתיים לפניה ... ובערב ... שתיים לאחריה', כגון גאל ישראל ושומר עמו ישראל ותו לא ... וכיון דהלכתא כוותיה דרב דאמר [מעריב] רשות, אתו רבנן בתראי ותקינן בתר 'שומר עמו ישראל' למימר פסוקי דאית בהו שבחות וזמירות, וכיון דאמרינן פסוקי תקינו בתרייהו ברכה.⁸ דבר

3 ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, שם, תש"א, עמ' 399—402. על הנוסח הירושלמי המלא, והפרובלמטיקה המסובכת הכרוכה בו, לא ידובר כאן.

4 ראה ש' אסף, מסדר התפילה בא"י, ספר דינבורג, תש"י, עמ' 124-5, והביבליוגרפיה הנוספת שהביא גרטנר במאמרו הנ"ל הע' מס' 9 ו-15. וכבר עמד על כל זה י"מ אלבוגן, התפילה בישראל, תשל"ב, עמ' 78.

5 לתופעה חשובה זו ראה: ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 206—208, ומאמריי 'ספרייתם של חכמי אשכנז' קרית-ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 303, הע' 23, ו'בארה של מרים', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 252, הע' 5.

6 ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי,

7 וראה גם: תשובות גאוני מזרח ומערב, סי' קכ, ואוצר הגאונים לברכות, חלק התשובות, עמ' 9—8.

8 תיאוריה זו בדבר מקורה של ברכת הפסוקים כנראה נתקבלה על דעת כל הפוסקים והחוקרים. עם זאת יש צדק בטענתו של אלבוגן, כי יש לברכה זו קשר עם סדר תפילת הלילה הנאמרת על

זה בחול, אבל בשבת, כיון דשכיחי מזיקין * וצריכין ישראל למיעל לבתייהון מיקמיה
דליחשך משום סכנת שעירין, אי נמי מיקמי איעקוריה שרגא, סילקוה והעמידוה אדתנן
בערב מברך שתיים לפניו ושתים לאחריה. וכך המנהג בישיבה שלנו ובבית רבינו
שבבבל, והכי אמר רבינו שר שלום גמי. גם בלילי שבתות ובלילי יו"ט במעריב [נהגו]
למימר שומר עמו ישראל לעד, [ו] בישיבה ובבית רבינו אין מנהג, אלא תחת שומר עמו
ישראל חותמין פורש סוכת שלום עלינו ועל כל עדת עמו ישראל ועל ירושלים, ואין
אומר אחריה כל עיקר אלא קדושה לאלתר, ובשאר כנסיות [ישראל] ובשאר מקומות
[ישראל] אומר שומר עמו ישראל לעד, ואומר ושמרו בני ישראל וחותמין.¹⁰ אבל
ברוך ה' לעולם אין אומרים לא בישיבה ולא בבבל כולה.

עיקר עניינו של הגאון הוא בשלילת אמירת פסוקי הברכה החמישית בלילי שבת ויום
טוב, שעל כך גשאל ועל כך השיב, אך השמיענו קיומם של שלושה ענפי מנהג עיקריים
בשאלת מטבע חתימת ברכה זו והמצטרף לה, בלילי שבת ויום טוב. בדרך-כלל נשמר
בבבל מטבע 'שומר עמו ישראל', וכך היה המנהג ריוח גם באחת מישיבות הגאונים —
פומבדיתא — אך בישיבת סורא ובבית ראש הגולה נהגה חתימת 'פורש' בלילות אלה,
וכבר העיר גינצבורג (שם) כי מנהג סורא בזה, כבהרבה עניינים אחרים, קרוב לנוסח
ארץ-ישראל.¹¹ עוד נזכר בדברי השואלים ובתשובת הגאון מנהג אמירת 'ושמרו' לאחר
ברכת 'שומר עמו ישראל', אשר לדברי המשיב נהוגה היתה בכל בתי הכנסיות שבבבל,
פרט לשתי הישיבות. מכותלי דבריו ניכר, כי אמירה זו באה במקום פסוקי 'ברוך ה'
לעולם' וכו' של ימות החול, שהרי אחרי כן 'חותמין'. וראה דברי הרב אברהם ב"ר נתן
הירחי, בספר המנהיג (מהד' רפאל, ח"א, עמ' קלד): 'ועל מנהג ספרד שחותמין שומר
עמו ישראל לעד, ואומ' ושמרו בני ישראל, ישמחון השמים ותגל הארץ וכו' בא"י המולך'
וכו', והוא דוחה מנהג ספרדי זה, ומביא את עדותו של שר שלום גאון הנ"ל שהזכרונה,
ובסיום דבריו מביא את המשפט האחרון בדברי הגאון שהזכרנו, בזה הלשון:¹² 'אבל

- המיטה, ומטרת הפסוקים גם להגן ולהציל. ראה ספרו הנ"ל, עמ' 80. ולא זו בלבד שהברכה דומה
בחיתומה לברכת 'השכיבנו', אלא שהיו שנהגו לחזור ולומר את כל סדרת הפסוקים (בלא ברכה)
בעת שעלו על מיטתם. ראה ס' האשכול, מהד' אלבק, ירושלים תרצ"ה, עמ' 95.
- 9 באמת קיים הבדל עמוק יותר, שהרי בלילי שבת נתקיימה תמיד תפילת מעריב בציבור, למרות
היותה תפילת רשות, וברכת 'מגן אבות' שימשה לה מעין חזרת ש"צ מקוצרת לשם קידוש; ראה
י' תא-שמע, קידוש של ליל שבת בבית הכנסת ונוסח המכילתא, אסופות, א (תשמ"ד), עמ' שלג —
שמא. ור' ע. פליישר, לתכונות פיוטי המעריב, סיני, סט (תשל"א), עמ' קכג — קלד, והע' 3 שם.
- 10 בנוסח שבספר העתים, ובאוצר הגאונים לברכות, עמ' 6—7, שהעתיק ממנו את הנוסח העיקרי,
אין המילה 'חותמין', אך המילה נמצאת בסדר רב עמרם בכל הנוסחאות (ככל הנראה) וכך היא
גם נוסחת ספר המנהיג; ראה להלן.
- 11 המקור הא"י ניכר עדיין יפה בחתימה החילופית 'מנחם ציון ובונה ירושלים' — במקום 'בונה
ירושלים' — המופיעה בקטע מסוף התשובה שנתלש ממנה ונשתמר בראש 'סדר חג השבועות'
בסדר רב עמרם (מהד' גולדשמידט, סי' צה, עמ' קל). ואע"פ שרב נטרונאי עצמו מתנגד לנוסח
חילופי זה; ראה להלן, הע' 12.
- 12 על משפט מקורי אחר מתוך תשובת הגאון, שנפל מן הקטע שלפנינו ונשתמר בדברי ספר המנהיג
הללו, ואף ניתן לאתרו בתשובת רב נטרונאי 'אחרת' שנדפסה לעצמה, מתוך טעות, כנראה, בסי'
צה בסדר רב עמרם גופו, העיר כבר ל' גינצבורג, בספרו האנגלי גאוניקה, א, עמ' 153—154.

בשאר בתי כנסיות אומ' שומר עמו ישראל, ושמרו וחותמין בהמולך, אבל ברוך ה' לעולם
 אין אומ' בישיבה אחרת ולא בבבל כולה.¹²³⁴⁵⁶⁷

נמצא, איפוא, כי מתחילתה לא היתה אמירת 'ושמרו' בבחינת מנהג בעל ערך עצמי משלו,
 אלא תחליף של שבת לפסוקי 'מלך ה' לעולם' (ובספר המנהיג נוסף גם פסוק 'ישמחו
 השמים') במסגרת הברכה החמישית ובחתימת 'המולך בכבודו', ואמירתו מהווה, איפוא, תג
 בבלי מובהק על כל נוסח שהוא משמש בו. 'בתי כנסיות שבבבל' רחוקים היו ביותר ממטבע
 ארץ-ישראל, ועל כן חתמו ברכה רביעית ב'שומר עמו ישראל' כבימות החול, ואף אמרו
 ברכה חמישית כהרגלם, אלא שהחליפו פסוקי חול שבה בפסוקי שבת. בישיבת פומבדיתא
 החזיקו גם הם בנוסח בבל, וחתמו ב'שומר עמו ישראל', אלא שהתקרבנו במעט לנוסח ארץ-
 ישראל וביטלו בשבת אמירת הברכה החמישית מכל וכל. בישיבת סורא קרובים היו יותר
 למנהג ארץ-ישראל, ולא רק שביטלו ברכה חמישית, אלא ששינו בשבת מטבע חתימת הברכה
 הרביעית כבארץ-ישראל, וחתמו 'הפורש סוכת שלום'. ולהוראה אחרונה זו הצטרף גם רב
 עמרם גאון בסידורו, על-פי הנוסח שלפנינו.

ועדיין אין שלושת המנהגים האלו ממצים את כל מיגוון הדיעות שרווח בבבל בעניין הזה,
 שכן בסדור רב סעדיה גאון נמצאת פשרה מעניינת בין המנהגים הקיצוניים. רס"ג נקט להלכה
 בלילי שבת מטבע 'הפורש' (עמ' קיא) — בניגוד לימות החול בהם נקט לשון 'שומר עמו
 ישראל' (עמ' כז) — היינו: כמסורת ישיבת סורא, אך עם זאת הוסיף פסוק 'ושמרו' וכן
 משפטי 'ראו עינינו וכו', עם הברכה החתומה 'המולך בכבודו', כדרך בתי כנסיות שבבבל.
 יתר על כן, עצם מטבע החתימה מיוחד אצלו ללילי שבת, כי בלילי חול מסיימת קבוצת
 הפסוקים בפסוק אחר, וחתימתה: 'בא"י מלך אל חי לעד וקיים לנצח' וכו'.¹³ וכבר הזכרנו,
 כי בניגוד לנוסחת 'פורש', אין אמירת פסוקי 'ושמרו' עניין א"י כלל, ואין הזכרתם מצויה
 בטקסטים הא"יים שפירסם מאן, מפני שהברכה החמישית לא היתה ידועה בארץ-ישראל כלל.

[ב]

בדיקת מסורת ספרד שבספר המנהיג הנ"ל, לפרטיה המדוקדקים, תמציאנו למדים על הבדל
 ניכר בין מנהגי פנים המדינה לבין מנהג עריה הצפונית, בפרט אלו שבחבל קטאלוניה.¹⁴
 מנהג בתי כנסיות של בבל, כפי שראינוהו לעיל, ולא מנהגם המיוחד של בני אתת משתי
 הישיבות, הוא אשר נתקבל ונפוץ בערי אנדלוסיה בימים מקדם, אך בחבלי ארץ קטאלוניה
 החליפו מטבע חיתום הברכה הרביעית לצד אמירת 'ושמרו' במסגרת הברכה החמישית,

נוסח שונה של תשובת רב נטרונאי זו, בעיקר בנסוח ההבאה מדברי רב שר שלום גאון הנ"ל,
 הדפיס ש' אסף, מתשובות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 76—77. וראה ש' אברמסון, לתולדות
 "הסידור", סיני, פא (תשל"ז), עמ' רטז—ריז, ובהע' מס' 1 שם. נוסח זה מקוצר ומעובד, ואינו
 אלא כהצעת-דברים, ועל כן אין ללמוד ממנו כלום כנגד הנוסחאות העיקריות הנ"ל. וראה תשובות
 גמ"מ סוף סי' קכ. בעל 'ארחות-חיים' גרס בדברי רב שר שלום גאון: 'דבישיבה לא היו משנין
 לא בשבת ולא בי"ט, אך בבית הרב היו משנין'.

13 והשווה סדר רב עמרם גאון, מהד' ד' גולדשמידט, עמ' נג, בין השורות שבסוף סעיף צא.

14 תופעה זו של חילוק מנהגים בין ערי קטאלוניה לספרד, מתבררת גם במקרים נוספים, ודומה כי
 ככל שהתקופה קדומה יותר, כך גדלה גם משמעותו של הבדל זה.

כפשרתו של רב סעדיה גאון, וברבות הימים השפיע סגנון זה על אופי מנהג ספרד כולו. ושני עדים מצטרפים להעיד על דבר זה: ר' יהודה הברצלוני, שכתב את דבריו בברצלונה שבקטאלוניה בראשית המאה הי"ב, ור' אברהם הירחי, שכתב את דבריו בעיר טולידו בסוף אותה מאה.

ואלו דברי הרב הברצלוני בספר העתים (עמ' 173): 'ומנהג למיחתם במקום שומר עמו ישראל — ופרוס עלינו סוכת שלומך בא"י הפורס סוכת שלום ... ושמיע לן גמי דהאידנא נהגו בכל המקומות לומר ושמרו בני ישראל את השבת וגו' וישמחו השמים ותגל הארץ וחותמין על הני פסוקים המולך בכבודו תמיד. ומנהגא דכתב גאון טפי עדיף ומסתבר. וכך מלמדנו גם תלמידו הגדול של הברצלוני, הלוא הוא הרב אברהם ב"ר יצחק אב"ד גרבוניה, בעל ספר האשכול, המוסר בשם רבו, רבי יצחק בן מרואן, שהיה ראש לחכמי פרובאנס בין המאה הי"א למאה הי"ב: 'ושמעתי מר' יצחק בן מר[ואן] לוי זצ"ל, מפני מה אמרו רבותינו השכיבנו כגאולה אריכתא ... והיה אומר לי טעם מפני מה אנחנו אומרים פורש סוכת שלום בשבת, ואינו ברור בידי' (שבלי הלקט, סי' נא; שו"ת ראב"י אב"ד, מהד' י' קאפח, סי' קפג). לעומת זאת, בספר המנהיג (עמ' קלד; ר' לעיל) כתב כך: 'ועל מנהג ספרד שחותמין שומר עמו ישראל לעד ואומ' ושמרו בני ישראל, ישמחו השמים וכו' בא"י המולך. ואגב: מלשון שניהם ברור כי שני הפסוקים המצוטטים הם היהודים שנאמרו לאחר 'שומר עמו ישראל' (או: 'ופרוס'), אך אפשר כי בבתי כנסיות שבבבל נאמרו מעט פסוקים יותר. על מנהג קטאלוניה מעידים מאוחר יותר הרב אהרן הלוי [הרא"ה] מברצלונה, אשר לדבריו: 'נהגו לחתום בברכת השכיבנו בא"י שומר עמו ישראל לעד' ובערב שבת חותמין 'פורס סוכת שלום עלינו ... ואינו נראה למורי רבינו ז"ל [הרמב"ן], שלא מצינו שינוי חתימה בין חול לשבת ... אלא ודאי כאן וכאן עיקר חתימה של השכיבנו היא פורס סוכת שלום' (ספר פקודת הלויים, עמ' ה—ו). ובדומה לכך יעיד גם הרב יהודה ב"ר יקר איש פרובאנס, שהיה רבו של הרמב"ן, בפירושו לתפילות (ירושלים תשל"ט, ח"א עמ' פו), שם הביא דברי מדרש תהלים הנ"ל כגירסתו הספרדית המקורית, שאינה מבדילה בין שבת לחול, ואעפ"כ בפירושו לנוסח הברכה קבע ברכת 'שומר עמו ישראל' לערבית של חול, 'ובשבת אומרים ופרוס ... ואין מזכירין לשון שמירה, לפי שהשבת עצמה שמירה וכו'. בענין זה נחלק הרמב"ן על רבו, לא קיבל את טעמו המיוחד לשינוי (ונעמוד בפרוטרוט על מקורו של טעם זה להלן) ודבק בפשטות לשון המדרש.

כל זאת בליל שבת, אולם בלילי יום טוב נהג בספרד, במפתיע, מנהג שונה, למרות שהבדל בין שבת ויום טוב לעניין זה אינו נרמז כלל בדברי הגאונים הנ"ל. דבר זה אנו למדים מעדותו של ר' יצחק אבן גיאת, ראש הישיבה של לוסינה במחצית השנייה של המאה הי"א. וכך כתב בספרו בתיאור תפילת יום הכיפורים (ח"א, עמ' סא): 'ויורד ש"ץ ופורס על שמע בערבית כדרך שפורס כל השנה, עד הפורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמך ישראל ועל ירושלים ... והנה, אף-על-פי שלכאורה פשטות הלשון מצביעה, כי זה היה סדרם בכל לילות השנה — ובניגוד לעדות הרב בעל המנהיג — נראה כי הכוונה ללילי יום טוב בלבד, והם הכלולים ברמז לכל השנה. סימוכין לכך בדברי ר' דוד אבודרהם, מגדולי מאספי המנהג הספרדי במחצית הראשונה של המאה הי"ד, שכתב בעניין זה וז"ל:

וכן נוהגין במקצת מקומות [לומר 'ופרוס'], לאפוקי ממנהג אשביליא וטוליטולא שנוהגין

לחתום בשבת כמו בחול ולא יתכן. ואיני יודע למה חותמין בימים טובים ופרוס עלינו ובשבתות כבשאר ימי חול.

והנה, מנהג טולידו ושביליא הוא כמנהג ספרד הקדום, וללמד יצא כי בימים טובים בלבד. ולא בשבתות, נהגו שם לומר 'פרוס' במקום 'שומר עמו ישראל'. יתרה על זאת, אותו מקור מלמדנו, כי לא רק לעניין 'פרוס' הבדילו קדמוני ספרד בין ליל שבת ללילי יום טוב, אלא אף לעניין אמירת 'ושמרו' הנ"ל כך עשו, שבילילי שבת אמרוהו ואילו ביום טוב דילגו ברכת הפסוקים וקיימו המלצת הגאונים כדיקדוקה. כי זה המשך לשונו של הרב אבודרהם שם:

וברוב המקומות בספרד נוהגין לומר אחר פסוק ושמרו בני ישראל, יראו עינינו וישמח לבנו, אלא שמשנים בפתיחתה במקום יראו עינינו אומרים ישמחו השמים ותגל הארץ, ובימים טובים אינם אומרים אותה. ואיני יודע למה נשתנו שבתות מימים טובים לומר בהם ברכה זו.

ומה שהבאנו לעיל מתוך ספר המנהיג 'על מנהג ספרד שחותמים בו שומר עמו ישראל ואומרים ושמרו בני ישראל ...' אף הוא אינו מתאר אלא את מנהג ליל השבת, שהוא עוסק בו, ולא את מנהג לילי יו"ט. ואין זו סברא בעלמא, אלא כך הם דבריו המפורשים של חכם זה במקום אחר (הלכות צום כפור, עמ' שמז): 'ברכו ושתים לפניו ושתים לאחריה, וחותמין פורש סוכת שלום. זה מנהג ספרד בימים טובים ולא בשבתות, ומנהג צרפת ובפרובינציה אף בשבתות ...'. ונתקיים מנהג זה בספרד בפני הרא"ש ובבית הכנסת שהתפלל בו, אף שהיה זה נגד דעתו, אלא שלא רצה לכוף את דעתו על העם, כדרכו ברוב מקרים דומים, והעיד בנו ר' יעקב בעל הטורים, כי לא היה אביו עונה על ברכה זו בליל שבת כי חשבה כברכה לבטלה. אם כן נמצא כי נתקבלה המלצת הגאונים בספרד אך ורק לגבי לילי יום טוב ולא לגבי ליל שבת, אף שבתשובת רב נטרונאי הנ"ל מתואר מנהג הישיבה לגבי ליל שבת ויום טוב כאחד. אמנם, הבדל אפשרי גרמו כבר בדברי השואלים מאת הגאון (ראה לשונם לעיל), אך הגאון אינו מתייחס לנקודה זו בדבריו.

ההשפעה הצרפתית על התפתחות זו ניכרת בעליל, וכדרך שהצביע עליה ברמיזה בעל ספר המנהיג עצמו; כאמור, גברה עם הזמן השפעה זו של יושבי הצפון, בני פרובאנס ובני קטאלוניה, על שכניהם מדרום, אנשי ספרד המדינה, ובסוף המאה הי"ג כבר נשתנה לגמרי מנהג ערי פנים ספרד ממטבע 'שומר' ל'נוסח 'פרוס'. וכבר קראנו בספר אבודרהם, כי בימיו, ימי המחצית הראשונה של המאה הי"ד, לא שרד המנהג הקדמון אלא בערים סיביליה וטולידו בלבד. ביטוי מלא-הוד לחדירתו של שינוי זה לספרד ברבע האחרון של המאה הי"ג, מצוי לנו בספר הזהר, שעשה את ראשית דרכו בעת ההיא ממש, ובדבריו (בראשית, מח, א) העמיד על כך כי יום השבת אינו צריך שמירה בגלל סוכת שלום הפרושה אז על כל היצירה, דלתתא ודלעילא, ועל כן הוחלפה בו ברכת 'שומר עמו ישראל לעד אמן' [כך!] בברכת 'הפורש סוכת שלום', וכטעם המפורש בדברי רבי יהודה ב"ר יקר, שהזכרנו לעיל ועוד נשוב אליו להלן. יש לשים לב לכך כי אף לא אחד מחכמי ההלכה בספרד בתקופה ההיא, מאלה המעידים על החלפת מטבע הברכה, אינו מזכיר אמירת פסוקי 'ושמרו', וברור כי שוב לא נאמרו. בכך אומצה למעשה בספרד המלצת רב נטרונאי גאון בתשובתו, אף כי לא תשובתו היא שהביאה לידי שינוי זה, אלא דווקא השפעתם של יושבי המתוות הצפוניים שנהגו כן מקודם לכן שנים רבות.

[ג]

1234567

לעומת מנהג בני ספרד הראשונים, נהגו קדמוניי אשכנז להתווסף בברכת 'פורס' בכל לילי שבת ויו"ט. דבר זה ידוע לנו למן אמצע המאה ה"א:

ערבי שבתות ... אומר ופורס ... בא"י פורס סוכת שלום ... ר' מאיר ב"ר יצחק שליח ציבור מוורמייזא דקדק שצריך לומר עלינו ועל כל עמו ישראל, שאז כוללנו עם כל עמו ישראל, שאם יאמר עלינו ועל עמו ישראל משמע שאין אנו בכלל עמו ישראל. וכן ניהג לומר בציבורו בוורמייזא. ורש"י אמר יישר (מחז"ו, עמ' 142).

וכן הוא ב'סדור רבינו שלמה' — שהוא פירוש הראב"ן לתפילה — בלשון זו:

בערב שבת אומ' פורס סוכת שלום עלינו, פי' לפי שאגרת בת מחלת יוצאה בלילי שבתות ובלילי מוצאי שבתות [צ"ל: לילי רביעיות]. אם צריך אדם לצאת יחידי אין יכול ליטול אבוקה בידו, לפיכך תיקנו פורס סוכת שלום, שיפורס ויסכוך בשלומנו עלינו שלא ניוזק.

ובעניין הטעם שנתפרש כאן, ואשר על הפכו שמענו לעיל, נרחיב את הדיבור להלן. מאוחר יותר נקשרה מסורת זו, בתודעת האשכנזים, ב'ירושלמי', וכפי שנתבטא הדבר בספר הרוקח (סי' מט): 'בירושלמי פ"א דברכות, לפי שאין מצות ציצית בלילה לפיכך מוסיפין 'שומר עמו ישראל'. אמר ר' לוי, הדא דתימר בחול, אבל בשבת וביו"ט פורס סוכת שלום". וכן הובא בטור או"ח סי' רסז ועוד. ואין 'ירושלמי' זה אלא 'ספר ירושלמי' המיוחד, שהיו בו מסורות א"יות שונות כתובות בצידי הירושלמי, בגליונותיו ואף בפנימו, כחלק אינטגרלי ממנו, ושחכמי אשכנז מרבים לצטט ממנו.¹⁵ עם זאת נהגו קדמוניי אשכנז לכלול אמירת פסוק 'ושמרו' — לבדו, ובלי כל חתימת ברכה — לפני העמידה של ליל שבת, ובוה מהווה מנהגם ענף מיוחד לעצמו, שאינו תלוי כלל במנהג ממנהגי בבל שדובר בהם לעיל. בדרך המיוחדת להם הפרידו חכמי אשכנז בין הדבקים, ניתקו את אמירת 'ושמרו' מהקשר הטבעי כתחליף של שבת לפסוקי הברכה החמישית, ביטלו לגמרי ברכה חמישית זו מסדר תפילות ליל השבת, והשאירו אמירת 'ושמרו' במקומה כזכר עקיפין לכל מה שנעקר כאן ממקומו. וכיון שבתפקידה החדש הזה מהווה אמירת 'ושמרו' תוספת חריגה בתפילה, נטולת מעמד הלכתי ודומה מאד להיות הפסק בתפילה (במקום שאין איסור הפסק), תיקנו לאומרה בלחש, וכדרך הפשרה התלמודית הידועה בנושא הדומה מאד של אמירת 'אל מלך נאמן' לאחר פסוק ראשון של קריאת שמע (פסחים נו ע"א). וכך סוכם הענין במחז"ו הנ"ל, לאחר שהביא דברי הרב מאיר שליח ציבור והסכמת רש"י: 'ואומ' בלחש ושמרו בני ישראל את השבת, לעשות את השבת לדורותם ברית עולם ... וביום טוב אומר: וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל'. ובסדור רבינו שלמה נוסף עוד גוון דק לדבר: 'העם מקבלים עליהם שמירת שבת ואומרים ושמרו ... ובערב יום טוב מקבלים קדושת היום עליהם ואומרים וידבר משה ...' ובוודאי יש ממש בהערת מהדיר הסדור על-אתר כי 'אפשר שאז היו מקבלים בפסוק זה קדושת היום', וזאת במיוחד לאור מנהגם של האשכנזים להתפלל ערבית מוקדמת, בימי שבת כבחול, בימי הקיץ הארוכים.¹⁶ מעניין הדבר כי לוואריאנט האשכנזי

15 ראה מאמרי בקרית-ספר שנוכר בהערה 5 לעיל, סביב הערה 16 שם.

16 י. תא-שמע, תוספת שבת, תרביץ, גב (תשמ"ג), עמ' 309—323.

המיוחד הזה, נמצאת מקבילה בודדת אחת, ובמקום שניתן היה לצפות לה מראש, בסדר חיבור ברכות' האיטלקי, כפי מה שפירסם מתוכו א' שכטר (עמ' 110). אם כן לפנינו אימוץ איטלקי-אשכנזי של מנהג ארץ-ישראל כללי, לתפילות שבת וחג בלבד, על-פי המתכונת המוכרת לנו מדוגמאות רבות אחרות, וברוח מסורת ישיבת סורא שבבבל, תוך אימוצו של 'תיקון' קל, שתפקידו לשמר בצורה רופפת ובלתי-מחייבת את זכרון המנהג הבבלי החולק — אף זו טכניקה איטלקית-אשכנזית מצויה. יתר על כן, עקבותיו של עיבוד אשכנזי מקיף זה ניכרים אף במשקעים הספרותיים המקבילים שנשארו לנו מחכמי אשכנז הקדמונים בסוגיא זו עצמה.

כי הנה, בתוך 'פי' התפילות לרבינו שלמה' שבספר הפרדס (עמ' שז—שח) — שהוא פירוש מפורט וארוך לכמה עניינים חשובים ועיקריים בסדר תפילות החול השבת והמועד, ואשר כל הסימנים מוכיחים כי אכן של רש"י הוא, או של תלמידי בית-מדרשו שרשמו ממנו — הובאה תשובת רב נטרונאי גאון שפתחנו בה, בהרחבת דברים ובתוספות שונות ששולבו לתוכה, הנקראים כאילו עמדו בגוף התשובה שעמדה לעיונו של רש"י. ואכן, יש לשער כי כך עובדה תשובת הגאון ונמסרה באשכנז עוד בטרם רש"י. וזו לשון התשובה, בהשמטת כל ההוספות בסוגריים מרובעות שהוסיף המהדיר בגוף הטכסט, על-פי מקורות 'מקבילים', רובם ככולם שלא לצורך:

שאילו מקמי רב נטרונאי גאון, על מה אין אומרים בלילי שבת ברוך ה' לעולם כמו בימות החול, וכן יראו עינינו. והשיב, ברכה זו אינה עיקר, שכך שנינו: בערב מברך שתיים לפניו ושתיים לאחריה, כגון מעריב ערבים ואוהב עמו ישראל, ותו לא. וכיון דהלכתא כרב דאמר תפילת ערבית רשות אתו בתראי ותיקנו בתר שומר ישראל למימר פסוקי דאית בהו שבתות ושמירות! וברכה לפנייהם ויראו עינינו ברכה לאחריהם ובתוכן י"ח אזכרות כנגד י"ח ברכות. ודבר זה תיקנו בימות החול לאומרם, אבל בשבת העמידו הדבר [על משנתינו] כדתנן, בערב מברך שתיים לפניו ושתיים לאחריה. ולא נהגו לומר הפסוקין כחול, מפני דברים אחרים, דשכיחי [מזיקין] בלילי שבת טפי מבחול. הילכך יש למהר. ועוד, שיש בני אדם שלא אכלו בערב שבת [כי] אם מעט, ובבוקר, כדי שייכנסו בשבת בתאוה, על כן לא רצו לאחר בבית הכנסת, אלא קורין את שמע בברכותיה ונפטרינן לבתייהם לשלום. באו אחרונים והוסיפו שבע ברכות שבת ולומר ויכולו ומעין השבע ופרק במה מדליקין, כל זה לצורך ולתקנה, שאם יש אחד שיאחר לבוא עד שהצבור מתפללים ואומרים ויכולו והפרק, והוא קורא קריאת שמע בברכותיה [ומתפלל] ואינו נשאר יחידי כדי שלא יסתכן, דבמקום רבים לא שכיחא היוזקא; ומנהג אבותינו תורה היא. ומכל מקום קריאת הפסוקים שבחול ביטולם בשבת, וכן מנהג בישיבה שלנו ובבית רבינו שבבבל. והכי אמר רב [שר שלום] גאון בלילי שבת ובלילי ימים טובים במעריב אומר שומר עמו ישראל לעד, בישיבה ובבית רבינו אינו מנהג, אלא פורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים. [עד כאן דברי הגאון].

ואנן דבגולה נקיטינן כמנהג בית רבינו לפרוש על השלום, משל למלך שנתרחק מחילו בא בתוך עם אחר שאין מכירין אותו, והיה מתפחד ולקח עימו כלי זין להגן על עצמו מן מבקשי נפשו, וכשהגיע לתוך חילו הגיח כלי זיינו, לומר שאינו צריך לשמור את נפשו, שהרי סגניו ושריו שומרינן אותו. וכן ישראל מתפחדים לפי שטרודין הם ואינן

יכולים לקיים המצוות שלהם, ומפני שאין זכות החול כמו השבת צריכין להתפלל כדי שלא יזקו מן המזיקין, ואומר' "שומר עמו ישראל" והתפילה היא להם ככלי זיין, הגיע ערב שבת כולם טרודים ליום לכבוד שבת איך לענג השבת ולנוח בו, וגדול הוא זכות השבת שמגין על הזוכרים אותו ולכך [די] לפרוס על השלום, ולכך אומרים ושמרו בני ישראל את השבת וגו'...

העיבוד ניכר לאורך כל הקטע, ותחילתו בשינוי עמדת השואלים, שלפי המקור עצמו מבקשים לברר אצל הגאון האם נאמרת ברכת הפסוקים בלילי שבת ויו"ט אם לא, ואילו בעיבוד האשכנזי ברור להם כי אין היא נאמרת, והם מבקשים לדעת אך ורק את טעם ביטולה. מכאן ואילך שומר המעבד את תוכן התשובה ורוחה, אך משנה בה פרטים רבים, למן הוספת משא ומתן שלו על גבי דברי הגאון, כאילו היה הכל מתורתו של הגאון ('באו אחרונים והוסיפו שבע ברכות שבת ולומר ויכלו מעין השבע ופרק במה מדליקין'), השמטת חשש ל'איעקוריה שרגא' ובמקומו העיבוד מדבר על אלו הצמים בערבי שבת וקשה עליהם ההמתנה בלילה, ואין צורך לומר שהשמיט מדברי הגאון את הקטע המאזכר את מנהג כלל בתי הכנסיות שבבבל, שסותר את השקפת האשכנזים בכל פרטיה. לאידך גיסא, יש להזכיר את האפשרות המעניינת, כי ההכפלה התמוהה של מונחי הישיבה ובית רבינו' שבתשובה המקורית, תמתייחסים לשתי מערכות מנהג שונות בשמות דומים, טעות היא במקור דווקא, וצורת הציטוט בספר הפרדס אפשר שדווקא היא הנכונה. שינוי נוסף, קל-ערך לכאורה, מצוי כאן, והיא הקריאה: 'פסוקי דאית בהו שבחות ושמירות' במקום 'שבחות וזמירות' שבלשון המקור. חילוף תמים זה, שאפשר מאד כי מקורו בטעות-סופרים רגילה, קיבל — או: נשא — במסורת האשכנזית תוכן חיובי משלו, במשמעות של תיפקודם המטפיזי של פסוקי הברכה החמישית כהגנה על המתפלל.

עיבוד זה אופייני הוא לדרך לימודם של קדמוני אשכנז ולדרך עבודתם הספרותית בכלל. הקורא ישים אל לבו כי בכל מהלך העיבוד הזה לא סולף מאומה מדברי הגאון עצמו, והגרעין הקשה שבדבריו נשמר כהלכתו ואף גמסר בדקדוק רב למדי; מה ששונה כאן נוגע בעיקרו לדברי השואלים, או לאינפורמציה שבפי הגאון הנוגעת להליכותיהם של חוגים לא למדניים, שדבריהם אינם מעלים ואינם מורידים להלכה כלל אך עם זאת תורמים פיקפוק ועירעור על מנהגם הרווח של האשכנזים ומחלישים את תקיפותם. גם ההוספות אינן פוגעות כלל במסר העיקרי של דברי הגאון, ואף אם יטעה הקורא לחשוב כי התוספות מקוריות הן, לא ייפגעו כלל דברי הגאון המשיב ולא תשונה בכך כוונתו. עם כל זאת ולמרות כל זאת אין ספק כי עיבוד מגמתי לפנינו, שאינו מתחשב כלל באמת הספרותית או 'ההיסטורית' של הדברים במקור. עיבוד כזה נהוג היה ביד קדמוני אשכנז ביחס לרוב הספרים שהיו בידיהם, כולל ספרי התלמוד עצמם, אף שבספרות חז"ל לא הרחיק עיבודם לכת עד כדי כך. ועל כל זה הארכתי את הדבור במאמרי שבקריית-ספר (הנזכר בהערה 5).

אולם בכך לא סגי. מלבד העיבוד הספרותי של המקור הגאוני בידי האשכנזים, והתאמתו במידה רבה למסורתם המוכרת, נוגד, לכאורה, שימושו של רש"י בתשובה זו, את מה שנאמר בה במפורש. שהרי לדעת רש"י סיבת החלפת מטבע הברכה הרביעית של ערבית בלילי שבת נעוצה בכך שבילילי שבת, בניגוד לשאר לילות השבוע, אין סכנתם של המזיקין נשקפת ומאיימת על בני ישראל, שעל כן החליפו אלה, באופן הפגנתי, את מטבע השמירה של הברכה במטבע של שלום ושלום. ואילו הגאון מדבר במפורש על הסכנה המאיימת מצד

המזיקים על המתפללים שיישארו לבדם בבית התפילה בלילי שבת, שעל כן הוצרכו לקצר את עריכתה כדי לסיימה מוקדם יותר. וגם קטע התוספת שהוסיף המעבד מדיליה בגוף התשובה (ראה לעיל) מכיר ומודה בסכנה זו. ועל כרחק אתה אומר כי הסכנה ליחידים קיימת, ובמידה רבה יותר, בלילי שבת דווקא, אולם שמירתו של עם ישראל ככלל, מובטחת יותר בלילי שבת, ומטעם זה הוא שהחליפו, לדעת רש"י, את מטבע השמירה במטבע השלוח והבטחון.

הפגנת הבטחון בלילי שבת כטעם להחלפת מטבע הברכה, כבר שמענוה לעיל, בדבריהם של כמה מחברים, ביניהם ספר הזהר, והמקור הראשון לכך הוא, כאמור, לפנינו בספר הפרדס. והנה, מצויה לנו מקבילה לדברים אלו בספר מרכזי אחר 'דבי רש"י', הלוא הוא ספר מחזור ויטרי, לאחר שהביא אף הוא את עיבוד תשובת רב נטרונאי הג"ל (בצורה מקוצרת וערוכה באופן אחר; עמ' 81), בזה"ל:

מצאתי כתוב, משל לשני בני אדם, שהיה לו [צ"ל: להם] שני עבדים, האחד משמר עדרו ויושב לו מנגד, והאחר בנה לו דיר ונעל בפני עדרו כראוי. זה שלא נעל בפניו כראוי בא זאב וטרף, בא ארי ודרס. אבל זה שסיכך סוכה על גבי עדרו ובנה דירו ונעל כראוי, אינו מתיירא לא מפני הזאב ולא מפני הארי. כך בחול כשהולך אדם... ומתיירא הוא ממזיקין ומפני שיש להם רשות לילי רביעיות ולילי שבתות להזיק, קורא אתר עימו או נוטל אבוקה בידו שלא יזק בהם, ולפיכך צריכים להתפלל ושמור צאתינו שומר עמו ישראל. אבל שבת... משמרתו, שבזכות שהן עסוקין במצוה ומשמרים את השבת ונוזהרים שלא להדליק ולהבעיר ושלא לעשות בה שום מלאכה, אינן צריכין לאבוקה ולא לשום שימור, שהבטיחם הק' שאין להם לירא מפני שמסכת עליהם מצות שבת ואינן ניזוקין כלל, שנאמר 'שמרו בני ישראל את השבת... ברית עולם, ברית כרותה להם שלא יזקו אם ישמרוה כראוי....

והנה, למרות הדמיון הפנימי הרב שבין הקטע הזה לחבירו שבספר הפרדס, אין הם תלויים זה בזה כלל, ואינם מבטאים אותה מסורת ספרותית. שלא זו בלבד שהמשל שונה לחלוטין, אלא שהוא מוגדר כ'מצאתי כתוב' בניגוד למשל המלך שבספר הפרדס, שרש"י ממציאו, כאילו, מעצמו. כל זאת מלבד הסתירה הפנימית הקשה שהצבענו עליה לעיל, ושספר הפרדס פתרה, כנראה, ע"י הבחנה בין הסכנה ליחידים מצד המזיקים בלילי שבת, מה שמחייב את הארכת התפילה אז כדי שילכו המתפללים יחדיו, לבין ההשקפה כי בלילה זה מתבטלת הסכנה לעם ישראל מצד אותם מזיקין, ואשר על כן בוטלה בו אמירת הברכה החמישית. מחזור ויטרי מדבר באופן מפורש על ביטולה המוחלט של הסכנה ליחידים בלילי שבת — אף-על-פי שזהו מועד חוקי לפעולתם של המזיקים! — והוא פתר את הבעיית הג"ל בהתעלמות מוחלטת מעניין אמירת מגן אבות וכו' כהגנה מפני המזיקין, והשמטתו המוחלטת מתוך מהלכה של התשובה. והצדק הפורמאלי עימו, שהרי קטע זה תוספת היא מצד המעבד הראשון ואינו נמצא בתשובה המקורית של הגאון. בין כך ובין כך שני מקורות ספרותיים אלו, בלתי תלויים הם זה בזה מבחינת תוכנם, אולם ברור כי מוצאם אחד, שכן העניין המרכזי שבשניהם אחיד לגמרי ואופייני לאומריו.

[ד]

גילגולו המאוחר יותר של הנושא שלנו, הוא בשלבי קליטתו בספרות הסוד והקרוב אליה, ולראשונה בספר הזהר: ¹²³⁴⁵⁶⁷

כד איתקדיש יומא במעלי שבתא, סוכת שלום שריא ואתפריסת בעלמא ... וכדין עלמא בנטירו עילאה ולא בעינן לצלאה על נטירו כגון שומר את עמו ישראל לעד אמן, דהא דא ביומא דחול איתקן, דעלמא בעא נטירו, אבל בשבת סוכת שלום איתפריסא על עלמא ואתנטיר בכל סטרינ ... ובגין כן בקדושא דיומא מברכינן הפורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים ¹²³⁴⁵⁶⁷

ראשית יש לשים לב לכך, כי כבמקרים דומים ורבים אחרים, ¹⁷ גם במקרה זה מקיים ספר הזהר את מנהג אשכנז-צרפת ולא את מנהג ארץ ספרד, והוא אחד הגורמים, לאו דווקא העיקרי, לשינוי מנהג ספרד כולו (גורם עיקרי היא השתקעותם של הרא"ש ובני חוגו המרובים בטולידו בראשית המאה ה"ד, שיצרה בספרד מחנה אשכנזי בעל השפעה רבה מאד, כידוע). על מאבקו במנהג הרווח בספרד מעיד ר' משה די ליאון בספרו 'נפש החכמה', סי' יב, שם נמצאים דברים מקבילים לס' הזהר בתוספת המעניינת הבאה:

כי אותם הטועים אשר לא ידעו ולא יבינו, בחשיכה יתהלכו, ואומרים בלילה הזאת שומר עמו ישראל לעד, הם טועים ומטעים לעם הקודש מדרך האמונה, ונותנים חסרון ומגרעת באמונת ישראל. הלוא טוב לחזנין המטעים את העם, אשר לא יבינו ולא ישכילו, שיחרישו ולא שיוציאו מילים כאשר לא ידעו.

ומכאן הוא מגיע אל פיתוח המשל דידן, בלשון זו: 'וארז"ל משל לרועה צאן כל זמן שהצאן במדבר בתוך הזאבים מתפלל על שמירתם כי ירא עליהם, אבל כל זמן שהצאן בתוך הגדרות אינו ירא ואינו צריך להתפלל על שמירתם ...'.

הגמקתו המיוחדת לקיום המנהג היא כבספרות דבי רש"י, אלא שהנימוק בזהר הוא מורחב וניתן עניין לסוד העולמות העליונים, על-פי דרכו המיוחדת וסגנונו הנעלה. לכאורה הרחבה זו יש לה על מה שתסמוך: שני המשלים החילופיים שבמחז"ו 'ובספר הפרדס, שכל הנראה מצאם כבר רש"י כתובים לפניו בספר כלשהו, מרמזים בכיוון מיסטי ברור; בפרט משל המלך במחנה, שהוא משל בעל אופי חריג, בו משמש המלך משל לעם-ישראל, ואילו מחנהו — משל לשכינה וסביבתה, תופעה יוצאת-דופן בהחלט, וכל עצמו של המשל מיותר לחלוטין, שכן אינו תורם מאומה להבהרת הנושא אלא, אדרבא, דורש פירוש הולם לעצמו. בכך דומה המשל הזה (וכן גם משל הרועים) למשלים בעלי-אופי מיוחד שבספר הבהיר, הסובלים מפרובלמטיות דומה, ושבעניינם הרחיב את הדיבור ג' שלום, ¹⁸ ואפשר מאד כי גם משלים אלו מקורם בחוגי ספר הבהיר, שכידוע לא כל החומר הספרותי השייך אליו הגיע לידינו במהדורות הדפוס ובכתובי-היד השונים. ¹⁹ ולהלן, הע' 22, הזכרתי השערה נוספת בזה.

פיתוח נרחב ומפורט יותר של הרעיונות הנרמזים בספר הזהר, נמצא בספר שו"ת שערי

17 ראה הנספח למאמרי 'בארה של מרים', הנ"ל בהע' 5.

18 ג. שלום, ראשית הקבלה, ירושלים—ת"א תש"ח, עמ' 24—25.

19 G. Scholem, Das Buch Bahir, Darmstadt 1970, pp. 158–165

תשובה, סי' פ, בתשובה המיוחסת שם לרב האי גאון, אך היא מזוייפת ושייכת, ככל הנראה, לחלק המוסף אל הספר בידי משה די לאון.²⁰ וז"ל:

וששאלתם כי יש מקומות שאומרים והוא רחום במעלי שבת ויו"ט. הכי הוא בשתי ישיבות, שאסור הוא בשבת כיון שקדש היום, ואין אומ' והוא רחום ולא שומר את עמו ישראל... דאמר רבא אמ"ר זירא משל לרועה צאן וכו'. וכן כל זמן בחול שהשרים ממונים על העולם צריך לומר שומר את עמו ישראל, כי כמה הם המקטרגים לישראל בכל יום, כיון שנכנס שבת כולם זזים ממקומם ונשגב ה' לבדו, והרי הצאן תחת סוכת שלום נשמרים, וע"כ צריך לומר הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים, וכך הוא המנהג וקיי"ל מילתא רווחת. ובמוצאי שבת כולם חוזרים למקומם ומעמידים משמרות משבת לשבת, ועל כן אין צריך לשנות קודם הבדלה על הכוס עד שיתקיימו ממונים והשומרי' על העולם כמתחילה.

לפנינו פיתוח הרעיון והעמדתו על מילואו: כל ימי השבוע מפקחים על העולם שרים ממונים במשמרת שבועית, הלוא הם שר¹²³⁴⁵⁶⁷ כל האומות, אשר מטבעם עוינים את ישראל ומסכנים את קיומו, אך בכניסת השבת, בליל התקדש היום, מסיימת המשמרת את תפקידה, וזה ממקומה, וה' יתברך נוטל פיקוח והשגחה על עולמו, ושוב אין כל סכנה קיימת לישראל למשך יום יחיד ומיוחד זה. עם זאת השבת נכנסת משמרת שרים וממונים שבועית חדשה, והרגעים המועטים במוצאי שבת, סמוך לחשכה ועד לאמירת ההבדלה, הם רגעי חילוף המשמרות, שבהם נמצא העולם בלי השגחה מסודרת, מעין עולם-הפקר, והמציאות הטבעית כולה הופכת מסוכנת לבריות. והם הם הדברים שבספר הזהר (ח"ב, קלה ע"א—ע"ב) בפרק 'כגונא' הידוע, שנביא קטעים מתוך תרגומו העברי, (על-פי משנת הזהר ל' תשבי, ח"ב, עמ' תקלו): '... בכניסת שבת היא מתייחדת ופורשת מסטרא אחרא... וכל שלטוני הרגז וכל בעלי הדין כולם בורחים, ואין שלטון זר בכל העולמות... ואסור לעם הקדוש לפתוח אצלה בפסוק של דין כגון והוא רחום... וכו'.' ובלשון הזו עצמה, ובהרחבת דברים גדולה יותר חוזרים הדברים גם בספר 'נפש החכמה', סי' יב הנ"ל, כפי שהעירו רבים.

מעניין ביותר לראות כי משל הרועה הנ"ל מובא כאן בשם האמורא רב זירא, מבלי שיציין מקום המימרא. ר' משה די ליאון מצא את משל הרועה כשהוא גספח במחזור וויטרי אל תשובת רב גטרונאי הנ"ל, כמו שהבאנו לעיל מתוכו, וסבר כי היא חלק אינטגרלי מתוכה, ועל כן קבעה בתוך שו"ת שערי תשובה על שם רב האי גאון, מתוך חילוף מקרי של השמות. וכיון שלא מצא את מקור המשל, נתנו ענין לאמורא סתם, בלי מראה מקום. ומתוך שקבעה שם אף הוסיף לה הסבר ועומק-משמעות על-פי דרכו.²¹ מאוחר יותר חזר ר' משה די ליאון ושתל תוכנה של תשובה זו בתוך ספר שאלות ותשובות מן השמים (מהד' ר' מרגליות, סי' עד) בלשון זו: 'ועוד נסתפקנו על שיש מקומות שאומרים בלילי שבת והוא רחום ושומר

20 ראה ג' שלום, במקום המצויין להלן, בהע' 23, וכן מה שכתבתי תוך מאמרי 'שאלות ותשובות מן השמים', תרביץ, בדפוס.

21 מעניין לראות כי לא רק את מהלך הרעיונות העיקרי קלט ר' משה די ליאון מספרות דבי רש"י כאן, אלא אף את הרעיונות המשניים התלויים בו, כגון הרעיון כי בשבת גיטל כוחם של המזיקים מלפגוע בכלל האומה, אבל האדם היחידי יכול להימצא בסכנה מצד זה גם בליל שבת, עיין לעיל, עמ' קפה—קפו; ראה הערתו של י' תשבי, משנת הזהר, ח"ב, עמ' תצו, הע' 135 ומה שציין שם.

את עמו ישראל לעד, ויש בכלל מקומות ארצנו שאין אומרים, והביא ראיה מירושלמי מס' קידושין משל לרועה צאן דאמר רבא וכו'...²² כאן, כבשו"ת שערי תשובה, נמנע מלמסור את תוכן המשל, והסתפק בשתי מילותיו הראשונות ובתוספת מילת 'וכו', אלא שהפעם נאחז בתלמוד הירושלמי במסכת קידושין, בעוד אשר בשו"ת הנ"ל לא הראה מקום כלל.²³

1234567 תח"ח

1234567 תח"ח

1234567 תח"ח

1234567 תח"ח

1234567 תח"ח

22 כמו שהוכחתי במאמרי הנ"ל בהע' 20. לדעתי יש מקום נכבד להשערתי של ב"מ לוי (אוצה"ג לברכות, שם), כי 'רבא' האמור בשערי תשובה אינו אלא ראבא תלמידו של רב יהודאי גאון, שקטעים מפסקי הלכותיו נדפסו, שנה לאחר הופעת כרך אוצר הגאונים הנ"ל, ע"י י"ב אפשטיין, בקובץ מדעי היהדות, ב, תרפ"ט. במבואו הצביע אפשטיין על הוראות נוספות, הפזורות במקומות שונים, על שם 'ראבא' = 'רבא' זה, ואין להוציא מכלל אפשרות כי קובץ שכזה הוא המקור הראשון למשל של רש"י עצמו.

23 ר' משה די ליאון עצמו הזכיר וורסיה שלישית של מדרש זה בספרו 'נפש החכמה', כפי שציטט שלום מתוך גירסת כ"י של ספר זה: 'וראיתי בדברי רבינו האיי גאון ז"ל, משל לרועה צאן שכל זמן שהצאן במדבר ודובים ואריות שכיתי אז הוא צריך שמירה על הצאן, כיון שנכנס לעיר תחת חומה אינו צריך שמירה'. ראה בספרו האנגלי של שלום, Major Trends, עמ' 396, הע' 146. והשווה אל הנוסח מתוך ספר החכמה הנדפס, שהבאתי לעיל מקצתו. וכנראה הכל שב אל הנוסח הנמצא במחזור ויטרי, כשהוא משולב עם הנוסח שבספר הפרדס באימפרוביזציות שונות. — ובדבר זה לא כיוון ג' שלום אל האמת. הוא סבר כי את המשל הזה המציא ר' משה די ליאון מעצמו, והוא בעליו, ובכל מקום שנמצאהו נדע מיד כי ידו של די ליאון נשתלחה בו והוא שתלו שם. וכה גדול בטחונו בזה, עד שדוגמת משל זה משמשת לו בספרו כאחת משתי הראיות היחידות שהציע — לצד שיקולים כלליים נוספים — כהוכחות מדעיות לתיבורו של ס' הוזהר בידי משה די ליאון. דבריו של שלום מבוססים על דבריו של ר' דוד לוריא בענין זה, במאמרו על קדמות ספר הוזהר (עיין שלום שם). אך בימיו טרם נדפס ספר מחזור ויטרי, וגם את ספר הפרדס, שכבר היה אז בדפוס, לא הכיר רד"ל מחמת נדירותו. לעומת זאת, מה שהצביע מ"מ כשר, ברעש גדול, על מקורו 'הקדום' של משל זה בספר האשכול לרבי אברהם ב"ר יצחק מנר-בונה, ועשה מזה קושיא גדולה על עיקר דבריו של שלום — ראה: מ"מ כשר, הוזהר, ספר יובל לסיני, תשי"ח, עמ' מח — אינה קושיא כלל, כי הדברים מצויים אך ורק במהדורת אויערבאך (ח"א, עמ' 60), שיש בה הוספות מאוחרות לרוב, ואין מביאים ממנה ראיה.

[קפט]